

SJEĆANJA LEONA KOENA

Rodjen sam u Sarajevu 1916. godine u porodici malotrgovačkog bakalina i stanovao sam pred II svjetski rat na Mejtašu br.8.

Od početka 1939. godine do aprila 1941, tj. do okupacije grada Sarajeva od njemačke vojske i preuzimanja vlasti od ustaša, radio sam u Vojno-tehničkom zavodu u Sarajevu, odakle sam bio otpušten kao Jevrejin. Bio sam bez posla do mog hapšenja i odvođenja u ustaški logor. Radio sam kratko vrijeme u bakalnici moga oca, koji je prilikom bombardovanja grada stradao sa mojom sestrom već u aprilu 1941. godine. Brzo zatim su nam oduzeli i tu bakalnicu, a od druge polovine aprila sve do septembra 1941. često su me ustaše i Nijemci tjerali na prisilan rad. Nosio sam cijelo vrijeme žutu traku sa šestokrakom zvijezdom oko lijeve nadlaktice. Uprkos tome, ja sam cijelo vrijeme konspirativno saradjivao sa naprednim drugovima u borbi protiv okupatora i ustaša. U organizovanoj "četvorci" koju je vodio moj drug Josip Pajić, trgovački pomoćnik firme "Ocean", a oformio je drug Nisim Albahari, radio sam na raznim zadacima kao što su: sakupljanje pomoći za NOP, pisanje parola, većinom antiustaških, i dijeljenje propagandnog materijala.

Koncem septembra 1941. došla su u moj stan neka civilna lica iz ustaškog redarstva da me uhapse zbog sakupljanja "crvene pomoći", ali tada ja nisam bio kod kuće. Od tog dana sam se sakrivao i tražio priliku i mogućnost da bježim iz Sarajeva. Freko poznatih prijatelja NOP bio sam dobio neku lažnu propusnicu za putovanje u Mostar i pošao sam sa bratom Cadikom, ujakom Jakobom Papom i njegovom kćerkom Anicom. Na putu za Mostar, prilikom pregleda propusnica, ustaška patrola je posumnjala da naše propusnice nisu ispravne, povelala nas nazad u Sarajevo i zatvorila sve četvero. Ispitivali su nas i oduzeli su nam sve stvari, a mene su strpali u samicu zatvora Beledija. U tom zatvoru smo ostali više od mjesec dana. Jedne noći, krajem oktobra, izveli su iz ćelija u hodnik nas oko dvadeset zatvorenika, postrojili nas i sproveli do Vojnog logora u ul. Vojvode Putnika /sada Kasarna maršala Tita/. Tu je bilo sakupljeno već oko pet - šest stotina Jevreja za transportovanje u Jasenovac. Kasno u noći bili smo utrpani u teretne vagona i zatvoreni katancima. Sve

fiziološke potrebe morali smo vršiti u samom vagonu. Tako smo putovali dva dana do sela Jasenovca i stigli smo do stanice toga sela pred veče. Te noći smo bili zatvoreni pod jakom ustaškom stražom u jednoj demoliranoj i oskrnavljenoj pravoslavnoj crkvi, u kojoj je prije nas držana stoka, tj. služila je kao staja. Poslije nas je dovedena i grupa Srba-pravoslavaca i Hrvata-komunista iz Zagreba. Među njima je bio i dr Gavrančić, predsjednik jugoslavenskog društva "Sokola" za Hrvatsku. Kasno iza ponoći upalo je u crkvu oko deset ustaša sa poznatim koljačem Ljubom Milošem na čelu. Počeli su odreda mlatiti i maltretirati sve nas. Naročito su se okomili na grupu dovedenu iz Zagreba, a posebno na dra Gavrančića psujući i grdeći ga na razne načine. Tukli su ga bezdušno kako su gdje stigli nogama i šakama, iako je dr Gavrančić pokazivao potvrdu od poglavnika Pavelića da ga ne smiju tući i zlostavljati. Ljubo Miloš je tu potvrdu pred svima pocijepao vičući: "Ja sam ti ovdje Ante Pavelić i ja ću ti suditi!" I zaista, u logoru sam ga vidio skoro svaki dan da su ga vodili na rad, tukli ga, a po noći je stajao i po nevremenu u ogradi od bodljikave žice dok ga poslije petnaest dana nisu likvidirali.

Prije ulaska u sam logor svi smo bili privedeni do ustaškog ravnateljstva u selu Jasenovcu. Prilikom pretresa oduzeli su nam sve stvari. Ko je imao novac, zlatnine i druge dragocjenosti, morao je po naredjenju sve predati. Sva dokumenta koja smo kod sebe imali, oduzeta su nam i bačena na gomilu bez ikakvog reda i popisivanja. Tada nam je bilo već jasno, da otuda nema izlaska. Kod ličnog pretresa bili smo postrojeni u dva reda. Prekopali su nas od glave do pete tražeći da nismo bilo šta sakrili. Morali smo se svlačiti, da vide da li imamo nešto u cipeli ili u odjeći sašiveno. Kod nekoliko zatočenika pronašli su neke stvari, koje nisu bili predali ustašama. Te su mlatili do iznemoglosti u tolikoj mjeri, da su ih morali iznijeti i onda su ih strijeljali. Tada su nam održali dalju lekciju, da će nam se tako svima desiti, ako se ne budemo pridržavali njihovih naredjenja i ako budemo sabotirali rad. Po završetku tih pretresa i lekcija, odveli su nas u logor pod jakom ustaškom stražom koja nas je tjerala da trčimo. Jedna grupa, u kojoj sam bio i ja, bila je dotjerana do logora IIb, koji se nalazio nekoliko kilometara van sela. Logor Jasenovac II bio je lociran na Lonjskom polju. Tu su bile postavljene dvije barake, stračare, od otpadaka dasaka i okoraka. Sa svih strana je prodirala voda kada je bila kiša. Sva je baraka bila u vodi i blatu. Svaka od tih baraka je bila predviđena da primi po dvesta pedeset do trista zatočenika, a bilo je utrpano u svaku po hiljadu i pet stotina i više, tako da nije bilo moguće leći, već se samo sjedilo i držimalo preko cijele noći.

Zatočenici tog zloglasnog logora, poznatog po

mučenju i ubijanju, trebalo je da naprave Nasip, koji bi zaštitio Lonjsko polje od plavljenja rijeke Lonje, koja se svake godine u jesen prelijevala i pokrivala cijelo polje velikim količinama vode. Život i rad u tom logoru je bio životinjski, mukotrpan i iscrpljujući. Ovaj se Nasip gradio od septembra do prvih dana decembra 1941. U tom vremenskom periodu padale su obilne kiše. Gradnjom Nasipa nastalo je fizičko i psihičko uništavanje zatočenika. Za sve vrijeme jedina je hrana u tom logoru bila u podne i na večer kuhana voda sa par listića kupusa. Za doručak nismo ništa dobijali. Na Nasipu se radilo u desetinama. Svaku desetinu su kontrolisale po dvojica - trojica ustaša, koje su batinama nemilosrdno tjerale zatočnike da kopaju zemlju. U prvo vrijeme smo kolicima prevozili i nabacivali zemlju na Nasip, ali uslijed stalnih, velikih kiša, bilo je nemoguće tako raditi, jer se zemlja pretvorila u blato, pa su nas zato onda tjerali, da je samo lopatama prenosimo i bacamo tako na Nasip. Takav rad je trajao od 7 sati ujutro bez predaha do 5 sati naveče. Pored ustaša, koje su nadzirale rad zatočenika izglednijih, neispavanih i umornih, do kože mokrih, bila je i grupa ustaša, koja se zvala "kaznena ekspedicija". Ona je svaki dan po par puta navraćala na radilište. Pri svakom njihovom dolasku udarali su nas debelim batinama. Od tih batina bilo je svakog dana premlaćeno pedeset - šezdeset zatočenika. Svaki dan je ostajalo dvadeset - trideset mrtvih ili potpuno premlaćenih zatočenika na Nasipu, gdje su bili i zatrpavani zemljom, ili pokopavani pored Nasipa. Rad na tom Nasipu je trajao sve dotle, dok voda nije toliko nadošla da nismo mogli više tamo opstati. Obe barake su bile u vodi, pa se u njima nije moglo više ni sjediti. Zbog toga su ustaše odlučile da taj logor presele u Jasenovac - Ciglanu. Tako je oko dve do dve i po hiljade potpuno iscrpljenih logoraša bilo premješteno u logor Jasenovac IIIb - Ciglanu. Bili smo onda posve prljavi i vašljivi, stalno do kože mokri. Od logora II do Ciglane trebalo je da gazimo većim djelom puta preko pola metra poplavljenog Lonjskog polja. To prebacivanje zatočenika izvršeno je u dvije grupe. U prvoj grupi su selili nas mlađe do trideset godina, a u drugoj grupi preostale. Mi smo pošli već kasno popodne, a druga grupa tek uveče po noći.

Toga dana je bilo strašno nevrjeme. Duvao je hladan i snažan vjetar, praćen snijegom i kišom. Prebacivanje prve grupe do Ciglane trajalo je skoro tri sata. Iz ove grupe je u toku preseljavanja nastradalo oko sto zatočenika, koji su bili premlaćeni, ili su se smrzli i utopili u poplavi. Druga grupa je prošla još gore. Išli su po mraku, a vrijeme je bilo još hladnije. Vjetar je duvao sve do Save. Na tom putu su stariji još mnogo više stradali. Kada smo stigli pred kapiju glavnog logora, bila je ondje velika gomila od četiri - pet stotina mrtvih. Bili su to polugoli kosturi, koji su ležali jedan preko drugog.

Ustaše su natjerale zatočenike ovog logora ujutru, da ih nabacaju na zaprežna kola i odvuku skelom preko Save, gdje su i zakopani u zajedničku jamu. To su bili većinom Srbi i stari Jevreji, među kojima je bilo i mnogo uglednih. Sjećam se, da je među ovima bio i rabin ham* Moše Nisim Papo.

U logoru Jasenovac IIIb - Ciglena, nastavljene su muke i masovno uništavanje zatočenika. U tom logoru je bio drugi režim sa nešto boljim uslovima rada. Taj se logor nazivao "radnim logorom", ali je stvarno bio "logor smrti". Bili smo smješteni opet u dvije barake, ali je nastavljeno fizičko i psihičko iscrpljivanje. Hrana je i dalje ostala samo kuhana vruća voda sa par listića kupusa ili repe, bez ikakvog hljeba, ali ovdje već tri puta dnevno. Bila je jaka zima i glad. Židovi baraka su i ovdje bili toliko šuplji da se kroz njih sve unutra vidjelo. Duvalo je sa svih strana. Odozgo, kroz pukotine je ulazio studen zrak i snijeg; nije bilo nikakvog zagrijavanja. Nije ni čudo, da su se zatočenici preko noći smrzovali. Svakog jutra su iz ovih baraka iznosili oko trideset mrtvih i smrznutih zatočenika bez ikakve evidencije.

Bila je jedna baraka van samoga logora kod Save u Jasenovcu. Do te barake su obično noću, ili pred večer, dovodile ustaše iznemogle zatočenike na likvidaciju. Ta se baraka na obali rijeke zvala "Granik", a služila je prethodno za istovar i utovar robe u manje ladje i barke. Poslije je to ograđeno sa dva ulaza. Jedan je ulaz bio sa obale, a drugi, zapravo izlaz, je bio nad samom rijekom gdje su inače pristajale lađice i vezivane za stupove zabijene u rijeci. Sa obale su ustaše puštale žrtve jednog po jednog navodno na ljekarski pregled prije "premjestaža" u drugi logor. Ljekarski je pregled iziskivao, da se predhodno svaki svuče do gača i odijelo ostavi na jednoj strani i da žrtva prodje kroz posebna vrata u drugom prostoru pred izlaz. Tu su ih krvnici čekali sa maljem i onesvešćivali udarcem po glavi. Tako onesvješćenog su ili bacali odmah u rijeku, ili bi ga kamom preklali i tako ga dok je još krvario gurnuli u tekuću rijeku. To nije mogao redovito vidjeti niko sa obale osim grobara, koji su inače vozili umrle zatočenike preko Save i skoro uvijek sahranjivali u zajedničke jame - dok nije bio proradio poznati "krematorij" Pićilija.

Ustaše su često pozivale sve zatočenike logora na tzv. "nastup", koji je bio nastup smrti. Iz postrojenih grupa odabirali su slabije i odvodili su po nekoliko stotina zatočenika. Kazivali su, da stari i bolesni idu u "drugi logor". Odvedeni su odvojeno čuvani pod stražom ustaša i naveče su odvedeni vezanih ruku žicom i ubijani, obič-

---

* Ham je skraćena od baham, a baham je jevrejsko svešteno lice, koje je završilo odgovarajuće škole.

no preko Save. Takvih je nastupa bilo redovno po tri-četiri svakog mjeseca te prve zime i proljeća, kada su neprestano stizali novi transporti zatočenika. Od preostalih zatočenika formirane su razne "radne grupe", ili su jače pojedince pripajali postojećim grupama, u Lančaru, Ciglanu i druge grupe. Ja sam onda pripao Mincovoj grupi /po imenu vodje te grupe/, u kojoj je radilo preko sto logoraša, a trebalo je obavljati sve vanjske fizičke poslove, koji su se sastojali od istovara i utovara vagona raznom robom. Tada je bilo došlo oko pedeset vagona elemenata za montažu zatočeničkih baraka. Morali smo čistiti prilaze i krug logora od snijega, koji je u decembru te godine bio jako napao. Elemente za barake smo morali nositi na ramenima. Sve smo to morali raditi pod najtežim uslovima zime i gladi. Nije ni čudo da sam takvim radom bio došao do krajnjih granica fizičke izdržljivosti. Tada sam bio živi kostur, pri tome još i pun ušiju, neopran i neobrijan od dana dolaska u ovaj logor.

Od vodje grupe Minca zatraženo je onda da od svojih ljudi odvoji po deset zatočenika, koji bi mogli raditi u krojačnici i obućarskoj radionici u logoru Stara Gradiška. Među ostalim zapitao je i mene šta sam radio prije zatočenja. Kad sam rekao da sam radio u Vojno tehničkom zavodu u Sarajevu, odredio je i mene kao obućara. Logor St. Gradiška je bio pravi radni logor, u kome su bile zanatske radione krojača, obućara, kožara i drugih zanata. Postojala je i neka mala ekonomija, kao i male pomoćne radione za održavanje i za pogon. Bila je i mala električna centrala.

Prilikom preseljenja ove grupe od oko pedeset zatočenika iz Jasenovca u St. Gradišku u februaru 1942. godine u kojoj sam ja bio, vidio sam na prelazu u drugi voz kod Okučana, da je na stanici stajala velika grupa žena i djece /oko tri - četiri stotine/ uglavnom iz Sarajeva, koje su čuvale ustaše. Žene su neke od nas prepoznale i plaćući su nam pokazivale rukama, da su već deset dana na putu u zatvorenim vagonima. Taj prizor je bio strašan jer smo prepoznali mnogo naših žena i djece do dvanaest godina stare. Nijedno od djece i žena nisu nikada više ni išli ni u kakav logor; prevezeni su u Jasenovac na likvidaciju.

S obzirom da je u Gradiški bio radni logor, dobijala se ovdje nešto bolja hrana sa 1/8 kukuruznog hljeba. Poslali su me u Obućarsku radionu, ali, pošto nisam znao raditi kao obućar, odredili su me opet za vanjski fizički rad u grupi Jaroslava Černija /zatočenika/, koji je vodio tu grupu za vanjske radove i za gradjevinarske poslove u logoru. Tako iscrpljen i nemoćan kako sam već došao, razbolio sam se. Gradjevinarski radovi su se sastojali u kopanju latrina /klozeta/, u pravljenju i održavanju ograda oko logora i drugih fizičkih radova za održavanje postrojenja. Preboljeo sam bio malariju na nogama tako, što su

me drugi zatočeniци poštediteljivali od težih radova. Odmah za tim oboljeo sam od trbušnog tifusa. Nemoćnog i pod visokom temperaturom, bez ikakve ljekarske pomoći /nismo se ni smjeli javljati za ljekarske preglede/, drug Černi me je oslobadjao od svakoga rada i slao me u koje zaklonjeno mjesto, da me ustaše ne bi našle. Tako iscrpljen bolešću, opet pun ušiju i neoprani nakon dvadesetodnevnih bolesti, morao sam opet ići na rad. Jednog dana na radu, došao je drugu Černiju jedan vodnik i rekao mu, da odredi dva zatočenika za rad u ženskom logoru, tzv. logoru Hrvatica, gdje su bile zatočene Hrvatice i muslimanke, tretirane kao političke zatvorenice. Drug Černi je odmah odredio mene, jer sam bio nemoćan za dalji vanjski rad, pa sam tako koncem marta, ili početkom aprila radio u ženskom logoru. Taj logor je bio ograđen visokom ogradom od cigle i dasaka. Onda je u tom logoru bilo oko pedeset zatočenica, a kasnije se taj broj povećao na dvesta. Naš posao se sastojao u tome da donosimo vodu u kantama i buradima za umivanje, kuhanje i za piće, jer ondje nije bilo vode, a zatim da pripremamo drva za kuvanje, da donosimo dnevna sledovanja hrane i ostale fizičke poslove. Kod stupanja na taj posao, ustaški vodnik Bevanda nam je zaprijetio, da ne smijemo razgovarati sa zatočenicama, da će nas inače ubiti na licu mjesta. U tom radu su nas zatočeniци ipak drugarski primile. Omogućile su nam da se operemo, da pošaljemo odjeću na dezinfekciju, jer smo bili ušljiv i dr. Tada sam se prvi put nakon šest mjeseci logorovanja mogao presvući i čarape skinuti s nogu, koje su bile već slijepljene uz kožu. U tom su logoru bile uglavnom drugarice naprednih shvatanja, medju kojima je bio izvjestan broj drugarica i iz Sarajeva: ing. Kraljevića drugarica Kapri, Vinka Vidović, drugarica Karabegović i druge. Bila je medju ovim i Rašela Musafija i još neke Jevrejke, koje su bile udate u Sarajevu za nejevrejke. Naravno, sve su u logoru smatrane kao nejevrejke i nije se smjelo znati da su Jevrejke. Logornica je najprije bila drugarica Zlata Pavelić, a kasnije Ružica Štajner, obje rodom iz Zagreba. Nakon kratkog vremena stekli smo obostrano povjerenje. Mi smo drugaricama bili na usluzi prenoseći razna obavještenja i medjusobno dopisivanje iz ženskog u muški logor i obratno. Tim putem smo se medjusobno obavještavali o zbivanjima u samom logoru a prenesene su i razne poruke. Često sam prenosio i pismene izvještaje logornice Zlate Pavelić zatočeniku Stanku iz muškog logora, koji je bio tipografski radnik. Drugarica Zlata je bila odvedena onda u Zagreb, gdje je ubijena /kako se to doznalo/, a zamjenila ju je drugarica Ružica Štajner, čija sam obavještenja nastavio da prenosim istom vezom /na mene tada niko od ustaša nije sumnjao/. Ta obavještenja smo slali izvjesnim kanalima van logora, što sam tek kasnije saznao.

U logoru zatočenica sam radio do konca augusta 1942. godine, a onda sam ponovo prebačen sa grupom od oko

sto pedeset zatočenika, uglavnom Jevreja, u logor Jasenovac III. Tamo sam opet bio odredjen za vanjski rad. U Jasenovcu sam sada zatekao u logoru mog druga iz Sarajeva Morica Montilju, električara, koga sam u Sarajevu poznao i učestvovao s njime u raznim akcijama, koje je organizovala prije rata napredna omladina preko jevrejskog društva "Matatja". On me je odmah prihvatio i s njime sam počeo dalje da saradjujem. Moric je u logoru radio kao električar. Oni su imali električarsku radionu, a išao je na rad i van logora. Pri povratku sa rada donosio je redovno vijesti, koje bi doznao vani i interesantne izvratke iz novina. Te smo vijesti obično prodiskutovali u radioni sa još nekoliko drugova. U toj radioni je djelovala partijska ćelija, u kojoj je drug Moric bio zamjenik sekretara i često smo se dogovarali šta od toga treba da se prenese drugim zatočenicima. Aktivnost rada je bila naročito pojačana u vremenu kada je kapitulirala Italija. U toj radioni bio je instaliran i dobro sakriven radioaparar sa slušalicama, pa smo često slušali vijesti "Slobodne Jugoslavije" i druge savezničke radiostanice na našem jeziku. U tom vremenu posredstvom izvjesnog broja zatočenika počeo sam raditi u radioni Lančare kao tokar. Zadatak mi je bio, da prenosim primljene vijesti jednom krugu zatočenika sa kojima sam u toj Lančari radio. Sa Moricom Montiljom sam saradjivao sve do oktobra 1943. godine. Jednom prilikom je onda on išao na rad van logora, pa je toj grupi uspjelo uz pomoć partijskih drugova područja da ubiju ustaše čuvare i pobjegnu u šumu, gdje su se pridružili partizanima. U radioni pogona Lančare bio je onda još odjel automehaničara, u kome su radili neki moji poznanici iz Sarajeva, a vodja tih automehaničara je bio Maks Samlajić. Početkom 1944. počeo sam raditi tokarske radove za automehaničarsku radionicu. U maju ili junu je onda ta automehaničarska radiona preseljena u selo Jasenovac van logorske ograde. U toj radioni su se popravljala razna dotrajala motorna vozila, vršena je reparatura motora i drugih dijelova. U tom radu, po dogovoru sa Samlajićem i sa Monijem Altarcem, automehaničarom - zatočnikom, nastojali smo da radimo tako polovično /saboterski/ kako bi samo polovično i nesigurno kola mogla raditi i opet bi se kvarila, a da ustaše ne bi posumljale u našu sabotažu, jer bi nas onda jednostavno likvidirale. Bili smo im potrebni, jer nisu imali povjerljive stručnjake ustaše, pa nam je takva sabotaža u dobroj mjeri i uspjevala.

U toj radioni zvanom "Brzi sklop" radili smo sve do aprila 1945. godine. Tada su ustaše morale evakuisati i ovu radionu sa likvidacijom ustaških logora St. Gradiške, Jasenovca, Kožare i drugih logora. Prebacili su nas zatočenike tim sada pokretnim Brzim sklopom u Zagreb. Bilo nas je onda dvanaest - četrnaest zatočenika, od kojih nisu svi bili ostali ni do Zagreba, a kod daljeg povlačenja iz Zagreba prema Zidanom Mostu, pobjegao sam i ja iz

transporta sa još jednim zatočenikom, učenicom Dušanom Preličem, koji je doveden sa Kozare. Poslije tri dana lutanja po šumi, naišao sam na partizanske jedinice, koje su me prihvatile i sobom povele. U toj partizanskoj jedinici našao me je drug Kazimir Franković, koji me je smjestio u jednu sanitetsku jedinicu u okolini Ljubljane. Kako sam bio fizički iscrpljen i bolestan, poslali su me na Lječničku komisiju, koja me je pregledala i ustanovila da nisam sposoban za dalje pokrete, pa me je uputila kući u Sarajevo. Dobio sam dva mjeseca odsustva i da se javim zatim mobilizacionom oficiru u Komandi grada Sarajeva. Tako sam i postupio. Komanda grada me je poslije ta dva mjeseca odmora odredila na moj zahtijev na rad u Glavnu željezničku radionu.

U Sarajevu, u martu 1972.

Leon M. Koen